

ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК – ДАВР ТАЛАБИ

Утепова Г.,

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти доценти г.ф.н

Оразбаева С.,

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти стажёр ўқитувчиси

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15169220>

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб табиий географик фанларнинг ўрганиш предмети асосан экологик муаммоларнинг ечимини топишга йўналтирилди. XXI асрга келиб экологик муаммоларга янгича ёндашиш даврининг бошланиши, яъни табиатни муҳофаза қилиш босқичидан экологик хавфсизликни таъминлаш босқичига ўтилиши, экологик хавфсизлик муаммосининг географик, айниқса табиий географик жиҳатларини тадқиқ қилишни талаб этади. Экологик хавф табиий географик қонуниятларга боғлиқ равишда турли даражада намоён бўлади ва муайян ҳудудий бирликлар доирасидан чиқиб кетади.

Экологик хавфсизликнинг **ҳудудий жиҳатлари** табиий географик қонуниятлар асосида - зоналлик, азоналлик ва ҳудудий таксономик бирликлар доирасида қараб чиқилиши мақсадга мувофиқ. Бунга сабаб хавфли вазиятлар кўлами ва ҳолати ҳамда хавфсизликни таъминлаш масалаларининг зонал-азонал қонуниятлар, таксономик бирликлар доирасида турлича намоён бўлишидир. Аммо бу ҳудудий тафовутларни акс эттирувчи зоналлик, азоналлик ёки бошқа қонуниятлар борасида ягона қараш мавжуд эмас.

Экологик хавфсизликнинг ҳудудий жиҳатлари ландшафтлар доирасида ҳам қараб чиқилиши лозим. Чунки биринчидан, ландшафтлар зонал ёки азонал қонуниятларга ҳар доим ҳам мос келавермайди. Бу борада Ф.Н. Мильков, - “Агар ландшафтлар аниқ зонал ва азонал бўлганида эди, у ҳолда ландшафтларнинг таксономик бирликлари ҳақида гапириш шарт бўлмасди”¹, - дея таъкидлайди. Иккинчидан, ҳар хил ландшафтлар баъзан эса бир турдаги ландшафтлар ҳам (унинг географик жойлашиши, ривожланиш динамикаси, компонентларининг хусусиятлари ва ҳ.к.ларга боғлиқ равишда) инсон таъсирига турлича берилади.

Зонал қонуниятлар асосида иқлимий шароитларнинг ўзгариши ётади ва зоналлик иқлим минтақалари, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг кенгликдаги ўзгаришида акс этади. Маълумки, иқлим минтақалари ва табиат зоналари экватордан ҳар иккала қутбга томон ўзгариб боради. Ҳар бир иқлим минтақасида ўзига хос табиий шароит шаклланганлиги сабабли хавфли

¹ Мильков Ф.Н. Основные проблемы физической географии.-М.: Высш.школа, 1987.

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

вазиятларнинг юзага келиши ҳам турличадир. Зонал қонуниятлар доирасида экологик хавфсизликни таъминлаш масалалари қуйидагича амалга оширилади:

√ **Глобал даражада** экологик хавфсизлик Ер юзасида экотизимлар барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган жаҳон ҳамжамиятининг фаолияти бўлиб, бутун географик қобик ва унинг таркибий сфералари таҳлил қилинади. Хавфсизликни глобал миқёсда бошқаришнинг асл моҳияти – биосферадаги организмлар мувозанатини таъминловчи атроф табиий муҳитнинг қайта тикланиш табиий механизмини сақлаш ҳисобланади.

√ **Регионал даражада** экологик хавфсизлик муайян минтақаларда экотизимлар барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган тадбирлар тизимини ўз ичига олиб, табиий географик район, провинция, округ, ўлка, табиат зоналари, иқлим минтақалари, қитъа ёки материклар доирасида кўриб чиқилади. Баъзан экологик хавфли вазият муайян табиий географик ўлкада, аммо бир қанча давлатлар ҳудудида юзага келади. Хавф манбаси бир давлат ҳудудида бўлиб, табиий географик қонуниятлар таъсирида иккинчи бир давлатда кучли даражада намоён бўлади. Шу сабабли регионал миқёсда экологик хавфсизликни таъминлаш масалалари табиий географик қонуниятларни ҳисобга олган ҳолда, давлатлараро тадбирлар тизимини ишлаб чиқишни талаб қилади.

√ **Маҳаллий даражада** экологик хавфсизлик муайян давлатларда экотизимлар барқарорлигини таъминлашга асосланган бўлиб, кичик табиат комплекслари, табиий географик зоналар ва маъмурий бирликлар миқёсида амалга оширилади. Азонал қонуниятлар асосида шаклланган табиат комплекслари (ботқоқлар, тўқайлар) муайян бир мураккаб маҳаллий шароитда юзага келади. Бу ҳолатларда экологик хавфсизликни таъминлаш масалалари азонал табиат комплекслари доирасида амалга оширилади. Масалан, Қуйи Амударё ҳудуди чўл зонасида шаклланган бўлиб, Амударё фаолияти ва суғорма деҳқончилик таъсирида геологик шароити, ер юзасининг ҳолати, грунт сувларининг сатҳи, ўсимлик ва ҳайвонот оламининг нисбатан бойлиги билан атрофдаги чўллардан фарқ қилади. Бундай ҳолатларда экологик хавфсизлик масаласи асосан маҳаллий хусусиятларга эга бўлади. Маҳаллий даражада экологик хавфсизлик кичик табиий географик ўлкалар (воҳа, водий ва ҳ.к.), кичик табиат комплекслари (ўрмон, кўл ва ҳ.к.) миқёсида кўриб чиқилади. Экологик хавфсизликни таъминлаш ва экологик хавфли вазиятлар моҳиятини тўлиқ англаб етиш учун уларни маҳаллий доирадан бошлаб тадқиқ қилиш бирламчи аҳамият касб этади.

Маълумки, географик тадқиқотларнинг муҳим томонларидан бири муаммолар ечимини топишга **даврий жиҳатдан** ёндашиш ҳисобланади.

Экологик муаммолар ечимини топиш ва атроф табиий мухитдаги жараёнларини тадқиқ қилишда вақтни, даврий ёндашувларни инкор қилиб бўлмайди. Агарда тадқиқотларда даврий ўзгаришлар ҳисобга олинмаса, у кейинчалик ўз аҳамиятини йўқотади. Бундан ташқари, муаммоларнинг даврийлигини тадқиқ қилиш орқали уларни башоратлаш мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам экологик хавфсизликни таъминлашда унинг даврий хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

Шуларни эътиборга олган ҳолда ҳудудларнинг экологик хавфсизлик ҳолатини аниқлаш, баҳолаш ва уни таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ландшафтлар доирасида амалга оширилиши зарур. Бундай ҳолатда, экологик хавфсизлик ҳолати уни белгиловчи омиллар ва уларнинг асосий кўрсаткичлари бўйича аниқлангани мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мильков Ф.Н. Основные проблемы физической географии.-М.: Высш.школа, 1987.
2. Рафиков А.А. Геоэкологик муаммолар. Т., Ўқитувчи, 1997.
3. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш. Т., Ўқитувчи, 1994.
4. Утепова Г. Б., Узакбаев К. К. РОСТ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН И ЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ //Экономика и социум. – 2021. – №. 10 (89). – С. 1121-1130.
5. Утепова Г. Б., Махсетбаев Н. Б. НАУЧНОЕ ОПИСАНИЕ ДЛЯ СТРАН С ДОЛГОЖИТЕЛЯМИ //SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM. – 2025. – Т. 3. – №. 33. – С. 22-25.
6. Eshimbetov U. et al. Territorial composition of agriculture in the Aral Sea Region of Uzbekistan //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 510. – С. 01040.